

УДК 343

К. М. Осадчукаспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету № 6
Львівського державного університету внутрішніх справ**Б. М. Телефанко**кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету № 6
Львівського державного університету внутрішніх справ**ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ШТРАФУ**

Україна має велику та багатогранну історію, пережила декілька різноманітних державних утворень, в яких в тому чи іншому вигляді було кримінальне покарання у виді штрафу. Для кращого розуміння суті даного покарання необхідно дослідити, як штраф застосовувався в різні часи, які були для того причини й умови, як змінювалися покарання за злочини, до чого приводила гуманізація покарання.

Ключові слова: історія, штраф, розвиток, кримінальне покарання, злочин.

Проголошення незалежності України сприяло поступовим, але позитивним зрушенням у науковій сфері. Зокрема, вітчизняна історико-правова наука звільняється від ідеологічних штампів і нашарувань радянського минулого, суб'єктивного перекручення історичних фактів.

Однак Україна переживає ті ж самі процеси становлення державності, як і будь-яка інша держава. Тому необхідно знати, які були процеси розвитку такого виду покарання, як штраф, щоб у майбутньому уникнути помилок та вдосконалити цей вид покарання. Для вирішення даного питання розглянемо розвиток штрафу в різні періоди становлення різних держав на територіях українських земель.

Радянські вчені розглядали Київську Русь як «колиску трьох братніх народів», яка дала поштовх розвитку культури, соціально-економічного ладу, держави, правових інститутів цих народів (українського, російського, білоруського).

Українські вчені, що працювали як в Україні, так і поза її межами, вважають Київську Русь утворенням, на території якого зародилася давньоукраїнська державність і право. В історико-правовій науці систему покарань за «Руською правдою» (далі – РП)

досліджували багато вчених. Так, системі покарань загалом або окремим її видам присвячені праці І. Беляєва, О. Малиновського, М. Владимирського-Буданова, В. Сергієвича, М. Максимейка, М. Загоскіна, С. Вікторського, С. Юшкова, О. Зіміна, М. Ісаєва, Н. Шелкопляса, Я. Падохана, В. Момотова, М. Миненка, С. Кудіна та ін.

Перші згадки про грошові штрафи знаходимо в договорах Олега (911 р.) та Ігоря (944 р.) із греками: «<...> якщо ж вдарить мечем або списом, чи якою-небудь зброєю русин грека чи грек русина, то нехай за таке беззаконня заплатить за звичаєм руським 5 літрів срібла <...>».

Найбільше поширилися штрафи під назвами «віра» і «продаж» тоді, коли влада надала чинності закону багатьом звичаям, наявним у родовому суспільстві, сплаті грошової винагороди за вбивство, тілесним ушкодженням та іншим злочинам. У цей період (кінець X – початок XI ст.), за РП, за вбивство винний мав сплатити «віру» (40 або 80 гривень) князю (ст. 1 «Правди Ярослава», ст. 1 «Просторової правди»), за спричинення тілесних ушкоджень (побиття, поранення) злочинець сплачував штраф – «продаж» (ст. 27 «Короткої правди», ст. ст. 28, 29 «Просторової правди») [1].

За РП, збитки відшкодовувалися як потерпілому або його родичам (головщина,

урок), так і одночасною сплатою штрафу представнику державної влади (віра, продаж, вина). Подібні риси, як зазначає Л. Білогриц-Котляревський, були притаманні і правовим пам'яткам деяких інших народів [2, с. 74]. Отже, можна констатувати, що деякі норми майнових покарань, зафіксованих у РП, зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку кримінального права народів Європи.

Наступний етап дослідження розвитку покарання – період Великого князівства Литовського. Даний період тривав з 1236 по 1795 рр.. Згадане князівство, як будь-яка держава, мало своє законодавство у вигляді статутів.

Розгалужену систему покарань містив саме Третій Литовський статут. Його автори і розробники повною мірою сприймають покарання як публічно-кримінальне і залякувальне відшкодування за завдане зло.

Важливим видом покарань була головщина – майновий штраф за «голову вбитого», що надходив родичам потерпілого. Головщина призначалася за дії того, хто вагітну жінку шляхетського стану збив або штовхнув конем і вбив (арт. 15), хто ножем чи іншим до бою не пристосованим знаряддям когось убив (арт. 16), хто вбив зрадливим потаємним способом (арт. 17) [3].

Отже, за часів Литовських статутів відбулася суттєва переорієнтація мети кримінальних покарань, у зв'язку із чим роль майнових покарань, насамперед приватномайнових, суттєво зменшилася. Проте говорити про їх занепад не доводиться, оскільки надалі їм вдавалося зберегти своє велике значення в системі кримінальних покарань тих часів.

У національно-політичному житті українського народу наприкінці XV ст. видатним феноменом стали поява й утвердження нової військово-політичної сили – козацтва, яке згодом перетворилося на особливий лицарський стан, що виступив творцем нової форми української державності. Неординарним у Запорізькій Січі був і такий важливий інструмент військово-адміністративної влади, як правова система. Якщо на території України діяли різноманітні джерела права («Руська

правда», Литовські статuti, актикоролівської влади, канонічне та магдебурзьке право), то на Запорізькій Січі найважливішим було звичаєве козацьке право, що міцно утвердилося у сфері козацьких суспільних відносин. На Запорізькій Січі не було писаного закону і там впродовж всієї її історії користувались звичаєвим правом, яке було результатом правових переконань [5, с. 2].

За порушення ж січових звичаїв, які дбайливо зберігали в пам'яті козаки-ветерани, карали суворо, часом і смертю. Важливість звичаєвого права підкреслює той факт, що царською грамотою від 27 березня 1654 р. надавалося Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх» [7, с. 94]. Уже поверхове дослідження судового права Запорізької Січі, зокрема права кримінального, виявляє, крім впливу власного звичаєвого, ще й великий вплив Литовського статуту та поширеного на той час у всій Україні права німецького, або магдебурзького. Крім того, відчутним впливало право орієнтальне, зокрема татарське, що виявлялося в застосуванні січовими судами покарань, які за своєю жорстокістю не були притаманними традиційно людяній українській духовності та її кримінальному праву [8, с. 112].

Система злочинів і покарань запорізького козацтва, яка складалася відповідно до старовинних звичаїв, «словесним правом; здоровим глуздом», була за межами польсько-литовського законодавства. Покарання у запорізьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину. Зокрема, за крадіжку призначалася смертна кара. Пояснення такої суворості варто шукати в рівні розвитку української нації на той час. Якщо в розвинутій державі крадіжка карається штрафом чи позбавленням волі, то на нижчому рівні розвитку державної структури (державне утворення) для людини характерно насамперед захищати власну свободу і власне майно, а вже потім думати про подальше громадське життя. Щоб зрозуміти систему покарань та ступінь їхньої суворості, варто ознайомитись з їхнім призначенням. Покарання на Запоріжжі мало за мету насамперед покарати злочинця або відплатити за його злочин.

Але не меншим мотивом була потреба забезпечити охорону населення Січі від злочинців та їхньої шкідливої діяльності. Тому кара відігравала роль ліквідації рецидивістів або їх залякування й попередження повторного вчинення злочину, тобто діяв принцип загальної превенції. Це попередження стосувалося також всього населення, і цим система покарань виконувала виховну функцію. Варто зауважити, що на Запоріжжі не тільки карали злодіїв, але й тих, хто переховував або купував крадені речі [10, с. 17].

Були на Запорізькій Січі і штрафи, які стягувалися за ту чи іншу провину грошима, худобою, кіньми. Це було одним із джерел прибутку Війська Запорізького; штрафи йшли на користь всього війська чи якогось одного куреня або військової старшини.

Конфіскація майна зазвичай була додатковим покаранням при основному – смертній карі або засланні. Різновидами штрафів були «вина», «головщина», «нав'язка». Вини сплачувалися за спричинені побиття, поранення, матеріальні збитки. Закон визначав розмір вини згідно із соціальним становищем сторін, а в разі пошкодження будь-якого органа – також з урахуванням важливості цього органа для життя і здоров'я потерпілого. Нав'язкою також називали штраф за пошкодження коня або худоби, виражений не грошима, а еквівалентом пошкодженого: нав'язували конем – за коня, волом – за вола тощо [11, с. 50–51, 186].

У чому ж була причина такої жорстокості покарань у козаків? Адже в основу звичаєвого права були покладені предківські традиції, до козаків також повинні були дійти і ті елементи «Руської правди», які відзначалися простотою і м'якістю. Ми вважаємо, що смертна кара на той час найбільше відповідала радикальним умовам життя січовиків, служила чинником для підтримання внутрішньої дисципліни.

Тільки така система жорстоких кар за вчинення злочинів у запорізьких козаків могла утримати на той час порядок на Запоріжжі і сприяти тій військової могутності, якої досягла Січ.

Щоб зрозуміти кримінальне законодавство Московського царства, необхідно

звернутися до джерел російського законодавства, а саме до Двинської статутної грамоти 1397 р. (далі – ДСГ), яка визначала види злочинів та види покарань. Особлива увага приділялася такому покаранню, як штраф. У ст. 1 йдеться про стягнення штрафу за вбивство: «Оже учинится вира, где кого утепут, – инее душегубца изыщут <...>» [12], завдання поранення карається штрафом на користь держави «виною» та компенсацією шкоди: «а за кровавую рану тритцать бел, а за синюю рану пятнадцать бел; а вина противу того» [12]. Також у ст. 1 сказано, що «а не найдут душегубца, – и не дадут наместником десять рублев» [12]. Тобто встановлення для громади кримінально-штрафної санкції саме за незатримання злочинця. Отже, можна говорити, що вже наприкінці XIV ст. у Московській державі зароджуються основи поліцейського характеру карної політики з активним залученням населення і встановленням суворої «кругової поруки» громад. У ст. 4 ДСГ говориться про переорання земельних меж. Відповідальність за це порушення полягає в сплаті «вини» державі та відшкодуванні збитків потерпілому.

Аналіз перших пам'яток російського права показує, що втручання в діяльність суду суворо заборонялася. Так, за самовільне і насильницьке вторгнення в судове приміщення встановлювався штраф у розмірі 1 карбованця [13, с. 75]. Законодавчо закріплено штраф у Судебнику 1497 р. У Судебнику 1550 р., як і в раніше названих джерелах, було передбачено покарання у виді штрафу, який призначався здебільшого за посадові злочини. Як самостійний вид штраф призначався за образу і безчестя. Закон визначав розміри штрафу, а в його призначенні враховувалося соціальне становище потерпілого. Наприклад, за безчестя, завдане гостю, встановлювався штраф у розмірі 50 карбованців, торговій і міській людині – 5 карбованців, селянину – 1 карбованець. Судебник встановлював особливе, підвищене шанування честі та достоїнства жінки – за її безчестя, наприклад, установлювався подвійний розмір штрафу [13, с. 62].

Штраф був внесений у реєстр головних покарань Кримінального уложення 1903 р., яке передбачало два його різновиди:

- 1) грошову пеню;
- 2) грошове стягнення.

Широко застосовувався штраф і одразу після революції. У першій половині 1918 р. суди Москви піддали штрафу 54% засуджених, а в другій – 56,9%. У газеті «Правда», на роз'яснення класового призначення штрафу, зазначалося: «Величина штрафу, що накладається, має бути такою, щоб він виконував одночасно роль операції капіталу і позбавляв би наших активних супротивників їхнього головного знаряддя боротьби з нами – капіталу». Хоча Кримінальний кодекс 1922 р. передбачав штраф суто як грошове стягнення, у той період він стягувався не тільки у твердій грошовій сумі, але й у вигляді продовольства, бо в країні лютував голод. Надалі, у довоєнний і післявоєнний періоди, роль штрафів то зменшувалася, то знову зростала, але незначно, і, по суті, їх застосування було досить обмеженим.

У даний час штраф застосовується широко. Він є одним із найбільш доцільних і ефективних заходів боротьби зі злочинами, скоєними з необережності, а також з умисними злочинами корисливої спрямованості.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» від 15 квітня 2008 р. № 270-VI, вносилися такі зміни: «4. З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до трьох років». Тобто започатковано таку норму гуманізації, як розстрочка виплати штрафу. Звертається увага на державний, суспільний та економічний лад у країні, тому держава йде на такі «поступки». Оскільки звільнити особу від покарання за скоєний злочин неможливо (за загальними правилами), бо це суперечить взагалі існуванню кримінального інституту, законотворець іде більш лояльним шляхом, надає можливість розстрочити сплату штрафу.

Відповідно до законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада

2011 р. № 4025-VI та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 13 квітня 2012 р. № 4025-VI, у Кримінальному кодексі (далі – КК) України за вчинення злочинів у господарській сфері, замість санкцій, що передбачають покарання у виді позбавлення волі, встановлено санкції, які основним видом покарання визнають штраф [15]. Крім того, суттєво змінено й доповнено норми, що розкривають основні положення стосовно штрафу.

Цей вид покарання, за умов точного й обґрунтованого визначення його розмірів, спричиняє істотні матеріальні наслідки, невігідні для винної особи. Суд обов'язково має розглядати можливість призначення штрафу у випадках, передбачених Особливою частиною КК України, оскільки штраф можна застосовувати як основне чи додаткове покарання. Водночас штраф не можна розглядати як засіб відкупу від покарання чи розорення винного. Особливістю цього виду покарання є те, що його розмір встановлюють не в абсолютних числах, а в певній кількості неоподаткованого мінімуму доходів громадян, офіційно встановленого законодавством України на момент скоєння злочину. Хоча В. Попрас вважає, що найбільш ефективне встановлення розміру штрафу безпосередньо в національній грошовій одиниці – гривні. Ця пропозиція, на його думку, зумовлена відсутністю причин, що сприяли використанню в КК умовних розрахункових одиниць, і необхідністю уникнення ускладнень та суперечностей у застосуванні КК [16, с. 9].

Під час визначення розмірів покарання у виді штрафу законодавець має враховувати загальну мету кримінального покарання, якою, відповідно до ст. 50 КК України, є виправлення засуджених і запобігання вчиненню нових злочинів. Штраф може слугувати досягненню зазначеної мети лише в разі, якщо покарання буде для засудженого важким, але водночас реальним для виконання на практиці. Тобто штраф має бути таким, щоб засуджений міг його сплатити. Тому його розміри варто встановлювати не лише залежно від ступеня

супільної небезпечності вчиненого злочину, а й з урахуванням загального добробуту громадян і рівня їхніх доходів.

Під час оцінювання майнового становища винного враховують розмір: заробітної плати, пенсії чи стипендії винного; грошових доходів від його підприємницької або іншої законної діяльності; доходів у вигляді відсотків за банківськими вкладками; доходів від цінних паперів; доходів від земельної ділянки, нерухомого й іншого майна; наявність на утриманні непрацевдатних осіб тощо. Підлягають урахуванню доходи як у національній, так і в іноземній валюті, а також доходи, отримані винним у натуральній формі. Саме тому найбільш ефективно штраф застосовують за умови чіткої регламентації доходів засудженої особи.

Отже, відповідно до зазначеного вище Закону, у кримінальному праві України покарання у виді штрафу зазнало значних змін, що стосуються як розміру, так і характеру штрафу. По-перше, встановлено значно більший (у 50 разів) максимальний розмір штрафу; по-друге, у певних випадках, зазначених у ч. 2 ст. 53 КК України, встановлено нові межі його призначення; по-третє, змінено термін розстрочки виплати штрафу певними частинами строком до року (ч. 4 ст. 53 КК України); по-четверте, визначено інший порядок заміни штрафу громадськими та виправними роботами, а також позбавленням волі на певний строк (ч. 5 ст. 53 КК України).

Список використаної літератури:

1. Правда Русская: в 3-х т. / АН СССР. Ин-т истории; под ред. Б. Грекова. М.; Л., 1940. Т. 1. 1940. 505 с.
2. Белогриц-Котляревский Л. Общие черты истории уголовного права. Приложение к протоколам собраний Киевского юридического общества за 1892 г. К.: Типография Киевского юридического общества, 1892. С. 65–91.
3. Марисюк К. Головщина як вид майнових покарань за Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 рр. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. 2009. № 4. С. 19–24.
4. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: у 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка. Оdesa: Юридична література, 2004. 568 с.
5. Д-ский А. Система карательных мер в Запорожьи (историко-юридический очерк). Киевская старина. 1893. Т. 40.
6. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 520 с.
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? К.: Знання, 1991. 240 с.
8. Падох Я. Суди і судовий процес старої України: нарис історії. Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. 1990. Т. 209.
9. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина: у 2-х т. Дніпрова хвиля. Мюнхен, 1965. Т. 1. 397 с.
10. Вербинець Л. Судівництво і кара на Запоріжжю. Українське козацтво. 1973. № 2 (24).
11. Бойко І. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 408 с.
12. Памятники русского права / под. ред. Л. Черепнина; сост. В. Автократов, А. Зимин, С. Каштанов, А. Поляк. М.: Государственное изд-во юрид. лит., 1955. Вып. 3. 1955. 527 с.
13. Российское законодательство X – XX вв.: в 9 т. / под общ. ред. О. Чистякова. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. М.: Юрид. лит., 1986. 511 с.
14. Терлюк І. Історія держави і права України: навч. посібн. К.: Атіка, 2011. 944 с. URL: http://pidruchniki.com/1584072045407/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності: Закон України від 15 листопада 2011 р. № 4025–VI. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/page>.
16. Попрас В. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право, кримінологія; кримінально-виконавче право». Х., 2008. 20 с.
17. Кримінальне право України: Загальна частина: підручн. / Ю. Баулін, В. Борисов, Л. Кривоченко та ін.; за ред. В. Сташиса, В. Тація. 3-тє вид., переробл. і допов. К.: Юрінком-Інтер, 2007. 496 с.
18. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2>.

Осадчук К. М. Закономерности развития штрафа

Украина имеет большую и многогранную историю, пережила несколько различных государственных образований, в которых в том или ином виде было уголовное наказание в виде штрафа. Для лучшего понимания сути данного наказания необходимо исследовать, как данный вид наказания применялся в разные времена, какие были для этого причины и условия, как менялись наказания за преступления, к чему приводила гуманизация наказания.

Ключевые слова: история, штраф, развитие, уголовное наказание, преступление.

Osadchuk K. Regularities in the development of a fine

Ukraine has a large and multifaceted history, survived several different state formations, in which in one form or another was a criminal penalty in the form of a fine. For a better understanding of the essence of this punishment, it is necessary to know and investigate how this type of punishment was used at different times and which were reason for that and conditions, how has the punishment for crimes been changed and what the humanization of punishment leads to.

Key words: history, fine, development, criminal punishment, crime.